

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” DIN CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

Teză de doctorat

Biserică, Stat, Națiune

în viziunea unor oameni politici români din Transilvania (1848-1918).

Poziție ortodoxă

Coordonator:

Pr. Prof. Univ. Dr. Alexandru Moraru

Doctorand:

Pr. Ioan Gheorghe Retegan

Cluj-Napoca, 2011

CUPRINS

Introducere	p. 3
Capitolul I. Biserică, Stat, Națiune – o interpretare teologico-istorică	p. 8
<i>A. Biserică și națiune – simbioză și identitate</i>	p. 8
A.1. Relația dintre Ortodoxia Bisericii și românismul națiunii	p. 10
A.2. Valențele teologice ale națiunii	p. 12
A.3. Biserica și națiunea în devenirea lor istorică	p. 16
<i>B. Biserică și stat – simfonie și antagonism. Un punct de vedere ortodox</i>	p. 25
B.1. Relația Biserică-stat în Țările Române în perioada feudală	p. 27
B.2. Relația stat-Biserică în timpul lui Alexandru Ioan Cuza	p. 29
B.3. Încercări de afirmare a identității religioase, naționale și statale a românilor din Transilvania între 1848-1867.	p. 33
Capitolul II. Biserică, Stat și Națiune, în viziunea unor înalți ierarhi ortodocși din Transilvania	p. 46
<i>A. Mitropolitul Andrei Șaguna</i>	p. 48
A.1. Două Națiuni, două Biserici, aceeași Credință: Andrei baron de Șaguna și separația ierarhică de Patriarhia Carlovițului	p. 50
A.2. Fundamentele națiunii: Biserica și Școala	p. 62
A.2.1. Organizarea bisericească	p. 62
A.2.2. Organizarea școlară	p. 65
A.3. Politică și Biserică în gândirea și acțiunea Mitropolitului Andrei baron de Șaguna	p. 68
<i>B. Episcopul Ioan Popasu</i>	p. 79
B.1. Activitatea lui Ioan Popasu în calitate de protopop al Brașovului	p. 80
B.2. Ioan Popasu, Episcop Român-Ortodox al Caransebeșului	p. 90
<i>C. Mitropolitul Miron Romanul</i>	p. 106
C.1. Mitropolitul Miron Romanul între Biserică și Statul maghiar	p. 107
C.2. Mitropolitul Miron Romanul și mișcarea națională a românilor din Transilvania	p. 120
<i>D. Mitropolitul Vasile Mangra</i>	p. 132
D.1. Vasile Mangra, slujitor al Bisericii Ortodoxe Române	p. 134
D.2. Luptătorul politico-național Vasile Mangra	p. 141
D.3. Vasile Mangra și Statul sau Când destinele personale se împletesc cu cele ale imperiilor	p. 149
<i>E. Episcopul Roman Ciorogariu</i>	p. 159
E.1. Roman Ciorogariu, „luptător pentru lumină” în perioada stăpânirii maghiare (1880-1919)	p. 160
E.2. Roman Ciorogariu, Episcop Ortodox al Oradiei în România Mare	p. 175
Capitolul III. Personalități politice laice – poziția și opiniile lor despre relația Biserică - Stat – Națiune	p. 185
<i>A. Vincențiu Babeș</i>	p. 186
A.1. Activitatea politico-națională	p. 186

A.2. Vinčențiu Babeș, promotor al emancipării religioase a românilor din Banat și Ungaria	p. 214
B. Ilie Măcelariu	p. 220
B.1. Ilie Măcelariu, luptător național	p. 220
B.2. Ilie Măcelariu și Ortodoxia transilvăneană	p. 236
C. Iosif Hodoș	p. 245
C.1. Vice-comitele Iosif Hodoș	p. 246
C.2. Activitatea parlamentară a lui Iosif Hodoș	p. 254
C.3. Biserica națională și cultura națională în viziunea lui Iosif Hodoș	p. 267
D. Alexandru Mocioni	p. 272
D.1. Alexandru Mocioni, reprezentant de frunte al mișcării naționale	p. 273
D.2. Alexandru Mocioni, sprijinitor al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania	p. 291
E. Valeriu Braniște	p. 296
E.1. Valeriu Braniște, publicist și om politic	p. 297
E.2. Valeriu Braniște și Biserica Ortodoxă	p. 311
Capitolul IV. Dualismul austro-ungar, perioadă de încercări majore pentru Biserica Ortodoxă și națiunea română din Transilvania	p. 319
IV.1. Biserica și Națiune la românii din Transilvania în perioada dualistă	p. 321
IV.2. Laic și ecleziastic în dezbateră privind relația Biserică – Stat – Națiune	p. 353
Concluzii	p. 364
Bibliografie	p. 374
Curriculum Vitae	p. 398
Declarație de asumare a răspunderii în privința lucrării de doctorat	p. 400

CUVINTE CHEIE

BISERICĂ, STAT, NAȚIUNE, POLITICIENI ROMÂNI

REZUMAT

Lucrarea de doctorat: *Biserică, Stat, Națiune în viziunea unor oameni politici români din Transilvania (1848-1918)*. *Poziție ortodoxă* s-a născut din constatarea că, în istoriografie se resimțea lipsa unor sinteze care să analizeze unitar legăturile intime dintre spațiul ecleziastic, cel laic și evoluția concepțiilor politice la românii transilvăneni. Dat fiind stadiul cercetărilor nu ne-am propus, la rândul nostru, să oferim o sinteză, ci mai degrabă să circumscriem și să tratăm amănunțit un areal bine circumscris: spațiul Ortodoxiei – pentru a pune bazele unor ulterioare extinderi ale subiectului. Astfel, analizând biografic și ideatic zece personalități marcante transilvănene de confesiune Ortodoxă (cinci Ierarhi și cinci luptători naționali laici) am reușit să evidențiem existența unor concepții comune, dar și a unora distincte, uneori conflictuale chiar, în chestiunea relației Biserică – Stat – Națiune.

Primul capitol al tezei a fost dedicat unei interpretări teologico-istorice a relației anterior menționate, în centrul căreia am așezat Biserica. Am constatat că între Biserica Ortodoxă și Națiunea română poate fi identificat, de-a lungul timpului, un proces de simbioză. Românismul este definit prin excelență de credința cea dreaptă, căci poporul român s-a format într-o matrice culturală caracterizată deopotrivă de latinătate și Ortodoxie. Școala românească a fost timp de secole legată de Biserică și se poate afirma că educația a generații întregi de români a fost asigurată prin intermediul și prin eforturile clerului. Preoții nu erau chemați doar să lumineze calea spre salvarea sufletului, ci și drumul spre cunoașterea pământească. Astfel, Biserica Ortodoxă Română a dat strălucire elementului național, l-a fasonat precum un bijutier pietrele prețioase, pregătindu-l pentru momentul afirmării identității sale.

Relația dintre Biserică și Stat a cunoscut, în schimb, mult mai numeroase și mai ample sinuozități, în toate teritoriile locuite de români. Tocmai de aceea am considerat că expresia „simfonie și antagonism” caracterizează cu succes evoluția ei. Încă din perioada medievală unii dintre conducătorii Statului au văzut în Biserică nu doar păstrătoarea dreptei credințe, ci și o instituție necesară din punct de vedere politic. Pe acest fundal au apărut conflicte între domnitori și Ierarhii bisericești, soldate uneori cu intervenția brutală a autorității și încălcarea autonomiei bisericești. Dar, în ansamblu, se poate vorbi totuși de o conlucrare a Statului și a Bisericii, ambele activând în interesul Națiunii. Epoca modernă a adus cu sine reorganizări politice care au afectat profund vechiul statut al Bisericii și au imprimat noi tipuri de relație între aceasta și Stat. Fenomenul secularizării se manifestase pe plan european încă din secolul

al XVIII-lea în forme ideologice, dar a fost pus în practică de puterea politică abia după Revoluția franceză. În Principatele Române Unite, Alexandru Ioan Cuza a făcut primii pași în acest sens, recurgând la soluția unei secularizări masive și la tăierea unei însemnate părți a autonomiei Bisericii Ortodoxe, parțial în încercarea de a stopa influențele Ortodoxiei grecești asupra celei românești, parțial pentru a puncta rolul dominant al Statului în relația sa cu Biserica. Dar această văduvire a Bisericii de unele drepturi anterioare s-a făcut în interesul Națiunii și, chiar dacă pot fi ridicate semne de întrebare majore asupra practicilor utilizate, scopul final a rămas propășirea românismului.

Situația a fost cu totul alta pentru românii din Transilvania și Banat. Aici, Statul (maghiar sau austriac) a fost de-a lungul timpului un adversar atât pentru Biserica, cât și pentru Națiunea română. Ambele au fost supuse, încă de la începuturile evului mediu, unor procese de aculturație accelerată care erau menite să se finalizeze în deconfesionalizare și deznaționalizare. Dar aceste procese nu au avut succes decât în rândul unei părți a nobilimii românești, ele oprindu-se atunci când au atins stratul solid al corpului Națiunii. Clerici și laici deopotrivă, preoți și țărani, au rezistat generație de generație presiunii autorităților, perpetuându-și confesiunea și etnia, sporind numărul celor învățați și progresând chiar și după cel mai masiv experiment de deconfesionalizare: Unirea cu Roma.

În timp, sub presiunea Statului austriac, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania și-a pierdut o parte din drepturile istorice (Mitropolia și autonomia), iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea a început lupta pentru recâștigarea lor. Înainte de teribili ani 1848-1849, personalități precum viitorul Mitropolit Andrei Baron de Șaguna sau viitorul Episcop Ioan Popasu, aflați la debutul activității lor, aveau deja o dublă agendă: să continue ridicarea spirituală și materială a celor păstoriți, dar și să întărească Biserica Ortodoxă în vechile ei drepturi.

Îndemnați de aceste idealuri au pășit în focul revoluției, alături de alți fruntași români: Victor Babeș, Iosif Hodoș, Ilie Măcelariu. Unii dintre ei pe câmpul de luptă (Hodoș, Măcelariu), alții în mediul administrativ și diplomatic (Șaguna, Popasu), alții alături de popor (Babeș) au acționat concertat pentru obținerea drepturilor naționale și bisericești. Programele revoluției transilvănene, pe care le-am analizat în lucrare stau mărturie faptului că la 1848 emanciparea națională era considerată a fi direct legată de emanciparea bisericească: separația ierarhică de la Mitropolia sârbă și recunoașterea Ortodoxiei ca și confesiune egală în drepturi cu celelalte. Anii revoluției au fost caracterizați de unitatea de viziune a fruntașilor români, fie

ei laici sau clerici, toți înțelegând că numai uniți puteau face față noii amenințări ce se ridica în monarhia austriacă: naționalismul radical kossuthist maghiar.

Victoria austrieilor a hrănit speranțele românilor în acceptarea dezideratelor lor, dar instaurarea regimului absolutist le-a năruit din nou. Câștiguri minore au existat, este adevărat, atât pentru Biserică, cât și pentru Națiune. Cea dintâi nu a obținut despărțirea ierarhică, dar personalitatea lui Andrei Șaguna s-a impus în cercurile vieneze și, prin aceasta, a fost câștigat sprijinul pentru înființarea unor instituții ce anticipau autonomia: Institutul Teologic și Pedagogic din Sibiu, Tipografia Diecezană, ziarul „Telegraful Român”. Națiunea română a câștigat abolirea iobăgiei și intrarea unui număr sporit de conaționali în rândul funcționării transilvănene, aceștia reprezentând nucleul viitoarei clase politice din perioadele liberală și dualistă. Tot în această perioadă apar însă primele semne ale sciziunii politice clerici – laici, pe fondul poziției dominante și a influenței vieneze pe care Episcopul Șaguna a obținut-o în raport cu laicii radicali pașoptiști: G. Barițiu, S. Bărnăuțiu ș.a.

O scurtă perioadă de împliniri și speranțe a reprezentat-o regimul liberal (1860-1865), pe parcursul căruia Biserica și Națiunea română din Transilvania au acționat concertat pentru câștigarea drepturilor lor. Succesele au părut a fi majore, pentru ambele: organizarea politico-națională, fondarea „ASTRA”, Dieta de la Sibiu și legile ei, obținerea separației ierarhice, a autonomiei și a Mitropoliei Ortodoxe. Dar în timp ce câștigurile politice s-au dovedit a fi efemere, fiind înăbușite de dualism, cele bisericești au fost recunoscute de noul stat maghiar și perpetuate până în istoricul an 1918. În aceste condiții s-a produs ruptura dintre frunțașii naționali laici și cei bisericești, primii considerând că este mai potrivit pentru Națiune să continue lupta politică radicală, în timp ce Biserica urma să aibă un rol secundar, iar Ierarhii săi să nu mai ia parte la procesul decizional.

Pornind de la aceste premise am construit următoarele două capitole ale tezei, în fiecare prezentând un număr de cinci medalioane, ale unor lideri ecleziastici și laici implicați în viața politică a românilor transilvăneni. Fiecare medalion este structurat în funcție de evoluția vieții și activității personalității respective și caută să îmbine reperele biografice cu analiza concepțiilor sale despre relația dintre Biserică, Stat și Națiune. Cele zece personalități alese sunt: Mitropolitul Andrei Șaguna, Episcopul Ioan Popasu, Mitropolitul Miron Romanul, Mitropolitul Vasile Mangra și Episcopul Roman Ciorogariu (Capitolul II), respectiv: Vincențiu Babeș, Ilie Măcelariu, Iosif Hodoș, Alexandru Mocioni, Valeriu Braniște (Capitolul III).

Mitropolitul Andrei Șaguna s-a impus încă de la începuturile păstoririi sale prin calități ce îl ridicau deasupra majorității contemporanilor: educația și vastele cunoștințe teologice, profilul moral, simțul politic deosebit. Toate acestea au făcut din el restauratorul Ortodoxiei transilvănene în vechile sale forme. Este evident că în triumful Bisericii – Stat – Națiune, pentru Andrei Șaguna (și pentru toți Ierarhii ce i-au urmat în scaun) a primat întotdeauna Biserica, căci el a gândit Biserica nu doar în dimensiunea sa spirituală ci și ca pe o treaptă de sprijin a dezvoltării naționale. Spiritul său conservator, riguros, disciplinat, s-a potrivit epocii și l-a făcut să fie apreciat de însuși împăratul. Dar contactele cu liderii laici ai mișcării naționale și simțul politic i-au arătat că liberalismul era calea timpurilor ce urmau să vină, iar el a îmbrățișat această necesitate. Expresia acestei înțelegeri este *Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania*, o operă de legislație ecleziastică înaintea timpului la care a fost elaborată.

Sub Andrei Șaguna Biserica Ortodoxă Română și-a recâștigat autonomia, a avut loc separația ierarhică de Patriarhia Carlovițului, a fost restaurată Mitropolia, a fost elaborată Constituția bisericească anterior amintită. Toate acestea au fost câștigate de Șaguna cu sprijinul intelectualilor laici și acordate de Stat, mai precis de împărat, ca semne ale încrederii pe care o avea în ierarhul român și în națiunea română. În paralel, Șaguna s-a ocupat de organizarea bisericească internă, de învățământul confesional și, în general, de toate amănunțele care au determinat pasul spre modernitate al Ortodoxiei transilvănene.

Deoarece considera că rolul Bisericii între Stat și Națiune este acela de a media relația acestora, de a câștiga drepturi naționale de la autoritățile politice, și deci de a avea un cuvânt greu de spus în deciziile politice ale națiunii, Șaguna a intrat în conflict în perioada dualistă cu politicienii laici, aceștia din urmă negând capacitatea Bisericii de a reprezenta politic Națiunea. Tocmai aceste neînțelegeri, parțial cauzate și de nereușita în chestiunea restaurării Episcopiei Timișoarei, au făcut ca urmașii săi *de jure*, Nicolae Popea și Ioan Popasu, să nu fie aleși sau confirmați în scaunul mitropolitan.

Episcopul Ioan Popasu, după o păstorie protopresbiterială de trei decenii în Brașov, unde se evidențiasse deopotrivă pe teren bisericesc și național, a fost trimis de Mitropolitul său să organizeze reînființata Episcopie a Caransebeșului, în 1864. La acea dată, I. Popasu era o personalitate recunoscută în rândul românilor ardeleni: fusese membru în nenumărate delegații românești la Viena, în căutarea drepturilor naționale și bisericești; activității sale neobosite i se datora în mare măsură ridicarea Gimnaziului românesc Ortodox din Brașov; era mâna dreaptă a lui Andrei Șaguna, cel mai fidel dintre protopopii săi și totodată cel mai bine

pregătit atât în cele sfinte cât și în cele administrative. Ridicarea sa în scaunul episcopal din Caransebeș a adus în această eparhie un suflu nou. Cu sprijinul credincioșilor au fost create și susținute instituțiile necesare (Institutul Teologic, Tipografia, Librăria diecezană, revista „Foaia diecezană”), a fost îmbogățită rețeaua de școli din Banat, a fost pregătit un corp preoțesc care să asigure sădirea în sufletele credincioșilor atât a ordinii morale, cât și a spiritului național.

Viziunea sa despre relația Biserică – Stat era similară cu cea profesată de A. Șaguna, dar în privința relației Biserică – Națiune, Popasu a fost mai puțin conservator în relațiile cu laicii. Probabil și datorită faptului că a fost trei decenii protopop, el a căutat permanent să implice comunitatea (deci Națiunea) în proiectele bisericești, să imprime un spirit simbiotic între cele două entități. Acțiunile sale lasă să se întrevadă mai degrabă dorința unei colaborări decât cea a unei ierarhizări, Biserica și Națiunea părând a fi parteneri egali în rezistența comună împotriva Statului opresiv.

Medalionul dedicat Mitropolitului Miron Romanul subliniază modalitățile prin care a încercat să salveze cât mai mult din autonomia bisericească Ortodoxă, dar și modul în care, inconstanța unora dintre acțiunile sale l-a îndepărtat de mișcarea națională. Într-adevăr, Miron Romanul a protestat împotriva fiecărei legi de maghiarizare, a luat atitudine publică în Parlamentul Ungariei, a încercat să minimizeze, la nivelul administrației școlare-bisericești cât mai multe dintre efectele acestor legi. Dar pe plan politic a susținut fondarea Partidului Moderat guvernamental Român și a intrat în conflict cu mulți fruntași naționali, printre care și V. Babeș și familia Mocioni, cei care îl susținuseră în alegerile de Mitropolit. Spre sfârșitul vieții, atitudinea dâră în chestiunea legii grădinițelor de copii și a legilor căsătoriei civile i-a adus adversitatea guvernului maghiar, existând chiar zvonuri că se pregătea depunerea sa.

Acțiunile sale dovedesc că principalul său interes era acela de a salvagarda interesele Bisericii Ortodoxe, pe care o privea ca masa credincioșilor, deci integrată Națiunii. Atunci când acest lucru a însemnat asumarea unor principii politice contrare majorității mișcării naționale, Miron Romanul nu a ezitat să-și asume tactica activistă, nu impulsionat de guvernul maghiar, ci ca model personal, căci nu trebuie uitat că înainte de a fi Episcop și Mitropolit el a participat ca deputat român în Parlamentul Ungariei.

Cel de al patrulea Ierarh și om politic analizat este Mitropolitul Vasile Mangra. Luptător național activ încă din tinerețe, acesta și-a asumat linia politică a tribuniștilor. Concepția acestora și tradiția activistă din Părțile Vestice l-au determinat să susțină necesitatea părăsirii pasivității și, în acest sens, s-a străduit să închege o alianță a

naționalităților asuprite din Ungaria. Activitățile sale politice, mai ales cele memorandiste și organizarea Congresului Naționalităților i-au atras dușmănia guvernanților, și l-au împiedicat să fie confirmat Episcop al Aradului.

În calitate de vicar al Oradiei a dus o activitate intensă de organizare a Bisericii Ortodoxe în această zonă, lăsând moștenire urmașului său, Roman Ciorogariu, o solidă bază materială și un corp clerical educat. Concepția sa despre Biserică și Națiune își are originile în tradiția șaguniană: Biserica este o entitate superioară Națiunii, care îi permite și o susține să își exprime particularismele. Prin urmare, slujitorii bisericii ar trebui să fie, în curgerea firească a lucrurilor, cei mai potriviți conducători naționali. Pornind de la această concepție, V. Mangra a acceptat în 1910 să candideze pe listele partidului tizzaist, atrăgându-și critici din partea mișcării naționale, critici ce nu au putut fi șterse de activitatea sa în slujba națiunii, ci s-au intensificat în 1916 când a fost ales, cu sprijinul guvernului, Mitropolit.

După modelul șagunian, Mangra a încercat să păstreze un echilibru între Biserică și cerințele Statului, sprijinindu-și în același timp Națiunea. Dar condițiile istorice se schimbaseră, iar încercarea sa a eșuat, dovedind că Biserica Ortodoxă Română din Transilvania nu mai putea accepta să se supună presiunilor Statului maghiar deoarece acestea afectau iremediabil întreaga Națiune.

Ultimul medalion, după succesiunea cronologică, este acela al Episcopului Roman Ciorogariu. Am ales exemplul acestuia deoarece până la un punct este similar cu cel al lui V. Mangra, devenind apoi brusc opusul acestuia. R. Ciorogariu a debutat la fel ca și Mangra, ca profesor la Institutul Teologic din Arad. S-a manifestat la fel de radical din punct de vedere politic, dar mai puțin vizibil. Întreaga sa viață, înainte de a deveni vicar al Oradiei, și-a închinat-o slujirii Bisericii și Națiunii, pe tărâm educativ, mai cu seamă ca director al școlii teologice arădene. A fost un apropiat și susținător al lui V. Mangra până în 1910, când a condamnat actul acestuia, fără însă a-l ataca personal. Ulterior, devenind vicar al Oradiei, a continuat munca predecesorului său. Dar la poziția naționalistă nu a renunțat, chiar împotriva deciziilor noului Mitropolit – fostul său prieten.

Această atitudine demnă i-a câștigat meritate laude și astfel a reușit să obțină, în cadrul României Mari, ridicarea vicariatului orădean la statut episcopal. În noua eparhie a dus o muncă febrilă de organizare, asemănătoare întrucâtva cu cea a Episcopului Popasu cu o jumătate de veac înainte. Viziunea sa ținea pasul cu timpurile noi. Pe lângă dimensiunea spirituală și educațională a activității bisericești, el credea și într-o dimensiune culturală. Aceasta urma să completeze și să continue dimensiunea educativă, răspândind sămânța

creinței și subliniind totodată relația istorică strânsă dintre Biserică și Națiune. În ce privește relația Biserică – Stat, în noile cadre ale României Mari, R. Ciorogariu s-a luptat ca fenomenul secularizării să afecteze cât mai puțin Ortodoxia, luând atitudine chiar în Senatul României în acest sens.

Medalioanele acestor mari Ierarhi sunt continuate, în capitolul III al tezei, de medalioanele a cinci fruntași laici, ordonate de asemenea cronologic. Cel dintâi dintre ei, Vincențiu Babeș, este o personalitate reprezentativă pentru întreg secolul al XIX-lea românesc. Prin originile sale umile, prin munca de o viață, prin spiritul național ce a caracterizat acțiunile sale, prin implicarea în toate activitățile politice românești de la 1848 la memorandum, V. Babeș a intrat în panteonul marilor români. Pe teren politic activitatea sa a fost orientată spre câștigarea drepturilor Națiunii sale și spre combaterea tendințelor dualiste ce se manifestau în Imperiul Habsburgic.

În perioada liberală, ca reprezentant român în Parlamentul Ungariei, ca publicist și avocat a cerut și susținut recunoașterea politică a Națiunii române și a confesiunilor ei. S-a implicat de asemenea în reglementarea procesului de separație ierarhică, încercând să obțină în instanță drepturile Ortodoxiei românești. A fost și un membru activ în sinoadele și congresele bisericești. Nu în ultimul rând, a susținut permanent ideea memorandistă, dar diferendele de opinie cu mai tinerii fruntași naționali au determinat retragerea sa după 1892.

Pentru V. Babeș, Statul trebuia să fie un element de echilibru, care să asigure dreptul fiecărei Națiuni la propășire, nu să îl inhibe, precum statul austriac, sau cel dualist maghiar. Cât despre Biserică, el vedea în aceasta o instituție fundamentală a Națiunii, dar care trebuia, totuși, să acționeze după tacticile elaborate de liderii politici laici.

Aceste opinii au fost împărtășite și de Ilie Măcelariu, primul președinte al Partidului Național Român din Transilvania. Participant activ la revoluția din 1848, Măcelariu a ocupat ulterior posturi de funcționar local și gubernial până în anul 1868, când a fost demis din cauza poziției sale militante exprimate în Parlamentul de la Budapesta. În perioada liberală a fost unul dintre cei mai importanți lideri români, fiind membru al unor delegații la Viena, membru al Consiliilor Naționale din 1861 și 1863 și membru al Dietei de la Sibiu. După 1865 a fost deputat în dieta Ungariei, unde a apărat drepturile națiunii sale și a îndrăznit chiar să vorbească românește. Convins că pasivitatea electorală reprezintă cel mai bun protest, în 1869 a organizat Conferința de la Miercurea, punând bazele primului partid național românesc în Transilvania.

A luptat în tot acest timp și pentru obținerea separării ierarhice și a Mitropoliei. Încă din 1861 a susținut proiectul de reorganizare bisericească al lui Iosif Hodoș, dovedind că dorea să se implice și în viața Bisericii. Însă ideile sale moderne la să se întrevadă, pe alocuri, tendințe secularizante utopice, precum aceea ca toate comunitățile românești mixte confesional să aleagă între Ortodoxie și Uniație, pentru a se forma astfel blocuri compacte care să reziste mai bine de-naționalizării și să se manifeste unitar în politică. Concepția sa despre relația Biserică – Națiune vede în cea dintâi doar o instituție în slujba neamului, anulându-i practic menirea spirituală și anunțând viitoarele metamorfoze de la începutul secolului XX.

Alături de Măcelariu, Iosif Hodoș a fost un alt reprezentant de marcă al mișcării naționale. Activitățile sale au cunoscut un curs similar, cu diferența că studiile superioare (dreptul la Universitatea din Padova) i-au permis să ocupe funcția de vice-comite al Zarandului, iar din această postură a fost reprezentant al românilor în Parlamentul Ungariei timp de un deceniu. A militat pentru egalitatea politică a Națiunii române cu celelalte națiuni din Ungaria, pentru o lege dreaptă a naționalităților, pentru reprezentativitate politică pe plan local. La fel ca și Ilie Măcelariu, a susținut principiul autonomiei naționale în cadrul unui stat federal, considerând că doar un astfel de sistem politic poate permite Națiunii să se protejeze de ingerințele abuzive ale Statului.

Concepția sa despre relația Biserică – Națiune reiese din proiectul de organizare bisericească pregătit în 1860, care anticipează unele dintre reformele impuse ulterior prin *Statutul Organic*, precum anualitatea sinoadelor, compoziția mixtă proporțională a acestora, constituirea de comisii verificatorii etc. Însă aceste măsuri erau menite, în viziunea sa, să transforme Biserica într-o instituție după modelul celor laice, care să fie doar un auxiliar al Națiunii, viziunea fiind aceeași cu a lui Măcelariu.

Un al patrulea fruntaș național asupra biografiei și concepțiilor căruia ne-am oprit a fost Alexandru Mocioni. Coborâtor dintr-o familie cu tradiție în lupta politico-națională, A. Mocioni a intrat la rândul său în politică de timpuriu, imediat după terminarea studiilor, fiind ales deputat din partea românilor bănățeni în Parlamentul Ungariei. S-a evidențiat prin apărarea ideii de autonomie politică, prin concepția că Națiunea nu se poate dezvolta decât într-un cadru statal propice, care în cazul Ungariei se putea obține doar prin autogovernarea fiecărei naționalități. De asemenea, a fost unul dintre puținii lideri politici români care a dezvoltat o teoretizare a ideii de Națiune. A. Mocioni considera că Națiunea este un dat natural, primordial, ce nu poate fi înlocuit cu nici o altă formă de asociere, fiind, deci, superior

Bisericii. Liderul bănăţean s-a implicat și în viața bisericească a Ortodoxiei transilvănene, ca deputat mirean în congresele diecezane și mitropolitane și, mai ales, în disputele comunităților românești legate de despărțirea ierarhică. Din păcate materialul privind această temă este încă în mare parte inedit, în fondul familiei Mocioni de la Arhivele Naționale din București.

Ultimul luptător național a cărui activitate am urmărit-o a fost Valeriu Braniște. Ardelean de origine, el și-a desfășurat activitatea în toate provinciile românești din monarhia dualistă, fiind gazetar în Transilvania, Banat și Bucovina. Format într-o altă generație, mai tânără și mai avântată, însuflețită de un spirit mai radical și de idealuri mai democratice (am putea spune chiar mai „de stânga”), V. Braniște a încercat, de-a lungul întregii sale activități, să sprijine activ ridicarea Națiunii sale, convins fiind de natura dialectică a relației dintre Statul dualist și Națiunea română. În viziunea sa, Națiunea trebuia să se ridice prin forțe proprii, împotriva măsurilor inhibitoare ale Statului, iar acest progres putea fi realizat de o clasă socială de mijloc, de ceea ce am numi retrospectiv burghezie. Fără a neglija rolul și rostul țărănimii, Braniște a mărturisit că el scrie și creează întâi de toate pentru clasa cultă, clasa de mijloc, ceea ce ne-a determinat să presupunem că în acest palier social își punea speranțele naționale și politice. Atitudinea sa față de Biserică a fost similară, în linii mari, cu a celorlalți fruntași politici prezentați, cu precizarea că și el a susținut necesitatea implicării politice a Ierarhilor, dar numai în consonanță cu factorii de decizie politici (Partidul Național Român) și numai pe linia decisă de aceștia din urmă.

Capitolul IV al lucrării are un dublu rol. O primă parte a sa analizează ansamblul evoluției naționale și politice a românilor transilvăneni în perioada dualistă, urmărind modul în care s-a efectuat tranziția de la statul maghiar semi-liberal din 1867 la regimul pseudo-liberal tiszaiist cu primele măsuri de maghiarizare și la etapele dure din primul deceniu al secolului XX, marcate de legislația tot mai accentuat deznaționalizatoare. Am urmărit efectele acestor măsuri asupra Bisericii și Națiunii române, presiunea crescândă căreia i-au fost supuse, precum și reacțiile lor, atât cele manifeste în plan politic, cât și cele mai puțin vizibile, dar mai temeinice, în plan intern.

Națiunea și Biserica română au rezistat în cei cincizeci de ani de dualism, și-au prezervat identitatea și chiar au cunoscut un proces de creștere și emancipare, în primul rând datorită simbiozei lor. Deși privită și percepută diferit de Ierarhi și de fruntașii laici, este evident că doar unirea intimă dintre Ortodoxie și românism a permis dezvoltarea națională și confesională în acele timpuri dificile, a ajutat poporul român să depășească tentativele de maghiarizare și să-și împlinească destinul istoric în anul 1918.

Un al doilea subcapitol, care analizează comparativ și diacronic viziunea Ierarhilor și cea a laicilor asupra relației Biserică – Stat – Națiune la românii transilvăneni între 1848-1918. Am constatat că profilul educațional și profesional, relația cu autoritățile Statului și contextul general al epocii au influențat major perspectiva fiecăruia dintre fruntașii studiați. Începând cu 1860 laicii pun sub semnul întrebării întâietatea Ierarhilor în politica națională și reușesc să îi excludă din organizarea Partidului Național Român după 1869, invocând transformarea Bisericii din instituție cu rol politic și reprezentativ-național într-o instituție-anexă a Partidului Național. Dar în contrapondere, tactica pasivistă i-a îndepărtat pe fruntașii PNR de viața politică reală a Austro-Ungariei, respectiv de Stat și liderii ecleziastici s-au văzut nevoiți să apere personal, în Parlament, Biserica și Națiunea în fața ofensivei maghiarizatoare. Din acest punct de vedere, în ciuda opiniilor și tendințelor secularizante care s-au făcut simțite tot mai acut odată cu apropierea de contemporaneitate, putem afirma că Biserica Ortodoxă și-a păstrat rolul de reprezentantă a Națiunii, fără a pune vreodată sub semnul întrebării simbioza dintre ele.

Atât Biserica, cât și Națiunea au văzut în Statul Austro-Ungar un element inhibitor, opresiv, dar fiecare a căutat să-i combată măsurile după propriile convingeri și putințe. Căile au fost mult timp opuse, perspectiva a fost diferită, dar scopul a fost comun și realizarea sa a venit după actul istoric de la 1 decembrie 1918, în cadrele Statului român național, unitar și indivizibil.

Lucrarea se încheie cu prezentarea concluziilor și este completată prin bibliografia finală. Este vorba de o bibliografie strictă, ce cuprinde exclusiv titlurile prezente în aparatul critic al tezei, fără a enumera și multe altele care au lărgit orizontul lecturii noastre, dar nu au fost folosite direct la conceperea acestui studiu.

La final pot fi consultate biografia autorului (sub formă de Curriculum Vitae narativ) și alte acte impuse de legislație a fi prezentate în momentul susținerii publice a tezei.

BIBLIOGRAFIE

Arhive

1. Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu, Fond Miron Romanul;
2. Arhiva Bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, Fond „Andrei Șaguna”;
3. Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului, Fond Acte Școlare;
4. Arhivele Naționale București, Fond Comitetul Național Sibiu, dosar 1/I;
5. Arhivele Naționale București, Fond Familiar Mocioni, dosar IV/6;
6. Biblioteca Academiei Române din București, Corespondență, S 27 (2)/CCVI; S 27 (1)/CCVI; S 27 (4)/CCVI;
7. Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj, Microfilm 294 (Corespondență Miron Romanul);
8. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Colecții speciale, Mss. 7/1-2; Mss. 9/ 1-15; Mss. 335/2 1-16; Mss. 343/ 1b-60;
9. Direcția Județeană Arad a Arhivelor Naționale, Fond personal Roman Ciorogariu;
10. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Fond personal Vincențiu Babeș;
11. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Fond Ministerul de Interne Regal Maghiar;
12. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Colecția Ioan Pușcariu, Mss. 6221, 6222, 6223, 6224;
13. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, Arhiva, M 6919;

Lucrări în manuscris

1. Stănescu, *Cronica românilor din satul Dumbrava* , 419 p., în Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului; manuscris prelucrat de Ioan Gheorghe Retegan, *Cronica românilor din satul Dumbrava, Protopopiatul Huedin*, Disertație, Cluj-Napoca, 1999;

Colecții de documente și alte surse editate

1. ***, *Actele privitoare la urdirea și înființarea Asociațiunii Transilvane pentru literatura roman'a și cultur'a poporului romanu*, ed. a 2-a, Sibiu, 2005;

2. ***, *Acte si date despre conferinti 'a romana natiunale din Transilvania, tienuta in 7 si 8 martiu 1869 in Opidulu Mercuria, Pesta, 1870;*
3. Braniște, Valeriu, *Corespondență. 1879-1895, Vol. I*, Ed. de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, 1986;
4. Braniște, Valeriu, *Corespondență. 1895-1901, Vol. II*, Ed. de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, 1986;
5. Braniște, Valeriu, *Corespondență (1902-1910)*, vol. III, Ediție îngrijită de Gheorghe Iancu și Valeria Căliman, București, 1989;
6. Braniște, Valeriu, *Corespondență (1911-1918), Vol. IV*, coord. Gh. Iancu, Cluj-Napoca, 2001;
7. Braniște, Valeriu, *De la Blaj la Alba Iulia. Articole politice*, Ed. îngrijită de Valeria Căliman și Maria Elena Simionescu, Timișoara, 1980;
8. Braniște, Valeriu, *În slujba Bucovinei, în slujba neamului românesc. Articole politice*, ed. Ioan Cocuz, Suceava, 1998;
9. Braniște, Valeriu, *Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)*, Ed. de Gh. Iancu și S. Mândruț, Reșița, 1996;
10. Brătescu, Constantin, *Biserica strămoșească din Banatul de Sud și contribuția sa la făurirea României Mari (1867-1918)*, Caransebeș, 2007;
11. Cârja, Cecilia, *Românii greco-catolici și episcopia de Hajdudorog (1912). Contribuții documentare*, Cluj-Napoca, 2009;
12. Cherescu, Pavel, *Biserica și școala în Mitropolia Ardealului – sec. XIX. Studii de demografie istorică bisericească*, Oradea, 2008;
13. Ciorogariu, Roman, *Horia și Cloșca*, Oradea, 1931;
14. Cipăianu, George; Cipăianu, Ana-Maria, *Corespondența lui Vincentiu Babeș*, vol. II, (*Scrisori trimise*), Cluj-Napoca, 1983;
15. Constantinescu, Miron, *Un document inconnu (5-9 aout) concernant la lutte nationale de libération des roumains de Transylvanie*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, IV (1956), nr. 3;
16. ***, *Documente privind Revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania. Vol. IV, București, 1988;*
17. ***, *Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru unirea românilor*, ediție îngrijită de Ion Iacoș și Valeriu Achim, Cluj-Napoca, 1988;

18. Dragomir, Silviu, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. V, Cluj, 1946;
19. Erdei, Miron, *Roman Ciorogariu – Episcopul Oardiei. Pastorale, cuvântări și discursuri*, Oradea, 2003;
20. Hodoș, Enea, *Scrisori cu mai multe figuri și un adaos*, Sibiu, [f.a.];
21. Ghibu, Onisifor, *Un plan secret al guvernului unguresc din 1907 privitor la maghiarizarea românilor din Transilvania*, Cluj, 1940;
22. Lapedatu, Alexandru, *Noul regim al cultelor în România. Cuvântări rostite în Senat și în Adunarea Deputaților*, București, 1928;
23. Lupaș, Ioan, *Din corespondența Mitropolitului Miron Roman*, în vol. „Omagiu Înalt Prea Sfinției sale Dr. Nicolae Bălan Mitropolitul Ardealului la douăzeci de ani de arhipăstorire”, Sibiu, 1940;
24. Mangra, Vasile, *Corespondența*, vol. I-II, editor M. Eppel, Cluj-Napoca, 2007-2008;
25. ***, *Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria către împăratul Francisc Iosif I*, în vol. „Memorandul 1892-1894”, București, 1994;
26. ***, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1918. Documente*, vol. 1, ed. Simion Retegan, Dumitru Suciu, Camil Mureșan, George Cipăianu, Cluj-Napoca, 1997;
27. Netea, Vasile, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui Visarion Roman. Corespondența lui cu George Bariț și Iosif Hodoș*, Sibiu, 1942;
28. Pascu, Ștefan; Pervain, Iosif; Chindriș, Ioan; Morariu, T., *George Bariț și contemporanii săi*, vol. I-II, V, X, București, 1973, 1975, 1981, 2003;
29. Pavel, Teodor, *Partidul Național Român și mișcarea memorandistă. Corespondență politică*, Cluj-Napoca, 1994;
30. Păcățean, Teodor V., *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor sub Coroana ungară*, vol. 1-8, Sibiu, 1904, 1905, 1907, 1909, 1910, 1911, 1913;
31. Pervain, Iosif; Chindriș, Ioan, *Corespondența lui Alexandru Papiu-Ilarian*, Vol. II, Cluj-Napoca, 1972;
32. Plămădeală, Antonie, *Lupta împotriva deznaționalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar, în vremea lui Miron Romanul 1874-1898, după acte, documente și corespondențe*, Sibiu, 1986;
33. Polverejan, Șerban; Cordoș, Nicolae, *Mișcarea memorandistă în documente (1885-1897)*, Cluj-Napoca, 1973;

34. Popescu, M., *Documente inedite privitoare la istoria Transilvaniei între anii 1848-1859*, București, 1929;
35. Popovici, George, *Memorii cu privire la integritatea Banatului*, Caransebeș, 1929;
36. ***, *Procesul de presă al lui Parteniu Cosma contra Septimiu Albini pertractat naintea Curții cu jurați din Cluș la 27 Marțiu n. 1889*, Sibiu, 1889 ;
37. ***, *Protocolulu Congresului estraordinariu nationalu-bisericescu alu Metropoliei romaniloru greco-orientali din Ungaria si Transilvania convocatu la Sibiu pe 15/27 octombrie 1874*, Sibiu, 1876;
38. ***, *Protocolul Congresului Național Bisericesc electoral ținut în Sibiu la 22 iulie/6 august 1916*, Sibiu, 1917;
39. ***, *Protocolul Congresului Național Bisericesc Ortodox ținut la anul 1903 în Sibiu*, Sibiu, 1903;
40. ***, *Protocolul Congresului Național Bisericesc Român de religione greco-răsăriteană conchemat în Sibiu pe 16/28 septembrie 1868*, Sibiu, 1868;
41. ***, *Protocolulu Congresului natiunei romane din Ardealu, ce s'au tienutu in Sabiiu la 20/8 Prieru 1863*, Sibiu, 1863;
42. ***, *Protocolulu si cartea de documente a dietei Marelui Principatu Transilvania conchiemata in libera cetate regia Clusiu pe 19 novembrie 1865*, Cluj, 1866;
43. ***, *Protocolul Sinodului ordinar al Arhiepiscopiei ortodoxe române din Transilvania ținut în anul 1918*, Sibiu, 1922;
44. ***, *Protocolulu ședințelor conferinței naționale românești ținute din 1/13 până în 4/16 Ianuariu 1861 la Sibiu sub președința a doi Arhipăstori românești din Transilvania cu aclusele sale și cu unu comentariu*, Brașov, 1861;
45. ***, *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente*, Oradea, 1981;
46. Roșuț, Nicolae, *Documente privind activitatea Clubului național comitatens din Arad (1895-1904)*, în „Ziridava”, VI (1976);
47. Rotar, O., *Noi documente în legătură cu Pronunciamentul de la Blaj din 3/15 mai 1868*, în vol. „Ștefan Meteș la 85 de ani”, Cluj-Napoca, 1977;
48. ***, *Scrisori către Ioan Bianu*, ediție și note de Marieta Croicu și Petre Croicu, vol. I-II, București, 1974-1975;
49. Stanca, Sebastian, *Acte privitoare la alegerea și instalarea episcopului ardelean Vasile Moga (1810-1811)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XXXV (1911-1912), XXXVII (1913-1914);

50. Streza, Laurențiu; Oltean, Vasile, *Mitropolitul Andrei Șaguna în documentele din Șcheii Brașovului*, Vol. 1-4, Sibiu, 2008-2010;
51. Suci, I.D., Constantinescu, R., *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I-II, Timișoara, 1980;
52. Șaguna, Andrei, *Adaosu la Promemoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericii naționale a românilor de religia răsăriteană în ces. Reg. Provinciilor ale Monarhiei Austriace*, Sibiu, 1850;
53. Șaguna, Andrei, *Corespondența*, vol. I/1, Ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, 2005;
54. Șaguna, Andrei, *Corespondența*, vol. I/2, Ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Bogdan Ivanov, Vasa Lupulovici, Ioan Herbil, Cluj-Napoca, 2007;
55. Șaguna, Andrei, *Corespondența*, Vol. II, Ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Gabriel-Viorel Gârdan, Ioan-Vasile Leb, Beatrice Dobozi, Cluj-Napoca, 2008;
56. Șaguna, Andrei, *Corespondența*, vol. III, Ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Cluj-Napoca, 2009;
57. Șaguna, Andrei, *Promemoria über das historische der nationalen Kirchen-Autonomie der Rumänen morgenlandchischer Kirche in der Kronländern des österreichische Monarchie*, Wien, 1849;
58. ***, *Șematismul istoric al diecezei Lugojului*, Lugoj, 1903;
59. ***, *Testamentul marelui arhiepiscop-mitropolit Andrei baron de Șaguna*, Sibiu, 1915;
60. Triteanu, Lazăr, *Școala noastră 1850-1916. „Zona Culturală”*, Sibiu, 1919;
61. Tulbure, Gheorghe, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări școlare - Diverse*, Sibiu, 1938;

Presă

1. „Albina”, Pesta, Viena: I (1866), III (1868), IV (1869), V (1870), VI (1871);
2. „Biserica și Școala”, Arad: XXV (1901), XXVI (1902), XXIX (1905), XXX (1906), XXXI (1907), XXXIII (1909), XXXVIII (1914);
3. „Concordia”, Pesta: III (1863), V (1865), VI (1866);
4. „Drapelul”, Lugoj: II (1902); IV (1904); V (1905); VI (1906); VII (1907); VIII (1908); XI (1911);
5. „Dreptatea”, Timișoara: I (1894); II (1895);

6. „Familia”, Pesta: V (1869);
7. „Federațiunea”, Pesta: V (1872);
8. „Foaia de Duminică”, Timișoara: I (1894);
9. „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, Brașov: XXIV (1861);
10. „Gazeta Transilvaniei”, Brașov: XXVI (1863), XXVIII (1865), XXXI (1868), XXXII (1869), XXXIII (1870), XXXV (1872), XLVI (1878);
11. „Legea Românească”, Oradea: III (1923), XII (1932);
12. „Observatoriul”, Sibiu: VI (1883), VII (1884);
13. „Patria”, Cernăuți: II (1898); III (1899);
14. „Telegraful Român”, Sibiu: IX (1861), XIII (1865), XIV (1866), XV (1867), XVI (1868), XVII (1869), XVIII (1870), XIX (1871), XX (1872), XXII (1874), XXVI (1878), XXIX (1881), XXXIX (1891), XLI (1893), XLIV (1896), XLV (1897), LXIV (1916), LXXXII (1934);
15. „Tribuna”, Sibiu: I (1884), II (1885), IV (1887), VII (1890), IX (1892), X (1893);
16. „Tribuna”, Arad: XII (1908);
17. „Tribuna Bihorului”, Oradea: I (1918);
18. „Tribuna Poporului”, Arad: I (1897);
19. „Viitorul”, Budapesta: I (1884);

Memorialistică și alte lucrări din epocă

1. Albin, Septimiu, *Direcția nouă în Ardeal. Constatări și amintiri*, în vol. „***”, Lui Ion Bianu amintire. Din partea foștilor și actualilor funcționari ai Academiei Române la împlinirea a șasezeci de ani”, București, 1916;
2. Braniște, Valeriu, *Amintiri din închisoare*, București, 1971;
3. Braniște, Valeriu, *Jurnal (1923)*, Timișoara, 2005;
4. Brote, Eugen, *Cestiunea română din Transilvania și Ungaria*, București, 1895;
5. Ciorogariu, Roman, „*Speranția*” (1869), „*Lumina*” (1872), „*Biserica și Școala*” (1887), „*Tribuna*” (1884-1912), Cluj, 1934;
6. Ciorogariu, Roman, *Spre prăpastie*, Arad, 1911;
7. Ciorogariu, Roman, *Zile trăite*, Oradea, 1926;
8. Cristea, Nicolae, *File de memorialistică. Jurnal*, Studiu introductiv, ediție îngrijită și note de Anca Sârghie, Sibiu, 1998;

9. Drumaru, V., „*Ardealul vorbește*”? *Sărmanul Ardeal. Contribuții ca să se sfârșească o comedie*, București, 1916;
10. Goga, Octavian, *Însemnările unui trecător*, Arad, 1911;
11. ***, *Memoriile Arhiepiscopului și Mitropolitului Andrei Șaguna din anii 1846-1871*, Sibiu, 1923;
12. Mișu, Ioan, *Spicuri din gândurile mele. Politice. Culturale. Economice*, publicate cu un studiu biografic de Silviu Dragomir, Sibiu, 1938;
13. Pațiția, Rubin, *Amintiri din timpul Memorandului*, în „*Transilvania*”, LXXV (1944), nr. 4-5;
14. Pușcariu, Ioan cav. de, *Notițe despre întâmplările contemporane*, Sibiu, 1913;
15. Slavici, Ioan, *Închisorile mele (scrisori adresate unui pieten din altă lume)*, București, 1921;
16. Slavici, Ioan, *Tribuna și tribuniștii*, București, 1896;
17. Vaida-Voevod, Alexandru, *Mangra, Tisza și românii*, Brașov, 1911;

Scrieri de referință

1. **BIBLIA sau SFÂNTA SCRIPTURĂ**
2. Bianu, Ion; Hodoș, Nerva; Sadi Ionescu, Alexandru, *Publicațiunile periodice românești*, tom I, București, 1913;
3. ***, *Bibliografia operei lui V. Braniște*, în vol. ***, *Omagiu lui Valeriu Braniște*, Brașov, 1968;
4. Bria, Ion, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, 1981;
5. ***, *Dicționar biblic*, Oradea, 1995;
6. ***, *Dicționar enciclopedic român*, vol. IV, București, 1966;
7. ***, *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1996;
8. ***, *Instituții feudale în Țările Române. Dicționar*, București, 1988;
9. Kaser, Karl, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833-1980)*, III, Graz, 1984;
10. Păcurariu, Mircea, *Dicționarul Teologilor Români*, București, 2002;
11. Rusu, Dorina N., *Istoria Academiei Române în date (1866-1996)*, București, 1997;
12. ***, *Új magyar életrajzi lexikon*, vol. VI, Sz-Zs, Budapest, 2007;

Cărți

1. Anania, Valeriu, *Pledoarie pentru Biserica neamului*, Craiova, 1995;

2. Andrutsos, Hristu, *Dogmatica Bisericii Ortodoxe Răsăritene*, Sibiu, 1930;
3. *** [Miron Cristea], *Arhiepiscopul și Mitropolitul Dr. Miron Romanul. Date adunate și edate de Ilie Dinurseni*, Sibiu, 1898;
4. Armbruster, Adolf, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972;
5. Arvinte, Vasile, *Român, Românesc, România*, București, 1983;
6. Badescu, Iosif Traian, *Biografia primului episcop al reînființatei dieceze gr. or. române a Caransebeșului – Ioan Popasu*, Caransebeș, 1890;
7. Barițiu, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, Vol. I-III, Sibiu, 1889-1891;
8. Bârseanu, Andrei, *Istoria școlilor centrale române gr. or. din Brașov scrisă din incidentul jubileului de 50 de ani al gimnaziului*, Brașov, 1902;
9. Bălan, Mircea, *Istoria trădării la români*, vol. I-II, Timișoara, 2002;
10. Berényi, Maria, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Gyula, 2000;
11. Bălan, Nicolae, *Biserica și viața*, Sibiu, 1947;
12. Blaga, Lucian, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966;
13. Bocșan, Nicolae, *Ideea de națiune la românii din Transilvania și Banat (secolul al XIX-lea)*, Reșița, 1997;
14. Bogdan-Duică, George, *Canoanele și politica*, Sibiu, 1895;
15. Boia, Lucian, *Eugen Brote 1850-1912*, București, 1974;
16. Boia, Lucian, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks 1848-1914*, București, 1977;
17. Bojor, Victor, *Episcopii diecesei greco-catolice de Gherla(1856-1939)*, Târgu-Mureș, 1939;
18. Bolovan, Ioan, *Asociația națională Arădeană pentru cultura poporului român 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994;
19. Bona, Petru, *Episcopia Caransebeșului*, ed. a II-a, Timișoara, 2006;
20. Bona, Petru, *Ortodoxismul graniței româno-bănățene*, Caransebeș, 1996;
21. Bonda, Ioana Mihaela, *Mitropolia Română Unită în timpul păstoririi lui Alexandru Șterca Șuluțiu (1853-1867)*, Cluj-Napoca, 2008;
22. Boroș, Ioan, *Unirea românilor din Lugoj. Istoria parohiei în anii 1836-1860*, Lugoj, 1926;
23. Botiș, Teodor, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*, Arad, 1922;

24. Botiș, Teodor, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939;
25. Braharu, D., *Chestiunea română în Italia în timpul Memorandului*, Sibiu, 1942;
26. Braniște, Valeriu, *Aleksandru de Mocsonyi ca compozitor și muzician*, Brașov, 1910;
27. Braniște, Valeriu, *Andrei baron de Șaguna*, București, 1923;
28. Braniște, Valeriu, *Ciprian Porumbescu. Icoane din frământările unui suflet de artist*, Lugoj, 1908;
29. Braniște, Valeriu, *Coriolan Brediceanu*, Lugoj, 1911;
30. Braniște, Valeriu, *George Pop de Băsești. Cuvântare festivă*, Cluj, 1923;
31. Braniște, Valeriu, *Muresianu Andras*, Budapesta, 1891;
32. Braniște, Valeriu, *Muzică și dansuri la români în veacurile XVI și XVII*, Brașov, 1909;
33. Braniște, Valeriu, *Societatea teatrală C.A. Petrulescu. Adaos la istoria primei societăți teatrale române ambulante din Transilvania, Ungaria și Banat*, Brașov, 1902;
34. Braniște, Valeriu, *Tabla de la Lugoj. Un monument prețios literar-istoric*, Lugoj, 1903
35. Brătescu, Constantin, *Episcopul Ioan Popasu și cultura bănățeană*, Timișoara, 1995;
36. Brătianu, Gheorghe I., *Formarea unității românești. Factorii istorici*, București, 1940;
37. Brătianu, Gheorghe I., *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1988;
38. Brătianu, Gheorghe I., *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980;
39. Breazu, Ion, *Studii de literatură română și comparată*, vol. I, Cluj, 1970;
40. Bria, Ion, *Credința pe care o mărturisim*, București, 1987;
41. Brusanowski, Paul Lucian, *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918: între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*, Cluj-Napoca, 2005;
42. Brusanowski, Paul Lucian, *Reforma constituțională din Biserica ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*, Cluj-Napoca, 2007;
43. Bude, Ioan, *Din istoricul parohiilor ortodoxe române timișorene*, Timișoara, 2007;
44. Bunea, Augustin, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau Istoria Românilor Transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902;
45. Canciovici, Mihai Alexandru, *Ștefan cel Mare în tradiția populară românească*, Chișinău, 1994;
46. Câdea, Romulus, *Biserica ardeleană în anii 1916-1918*, Cernăuți, 1926;
47. Câdea, Romulus, *Biserică și Stat. Câteva considerații istorice și principale*, Cernăuți, 1926;

48. ***, *Centenarul Societății pentru Crearea unui Fond de Teatru Român*, Oradea, 1972;
49. Cheresteșiu, Victor; Bodea, Cornelia; Mureșan, Camil, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1963;
50. Chiorean, Ioan, *Iosif Hodoș. Viața și activitatea sa*, Târgu Mureș, 1996;
51. Cipăianu, George, *Vincentiu Babeș (1821-1907)*, Timișoara, 1980;
52. Ciuhandu, Gheorghe, *Dr. Giorgiu Popa. Un om de școală și cultură (1841-97)*, Arad, 1934;
53. Clopoțel, I., *Alexandru Papiu Ilarian în fața problemelor contemporane*, Alba Iulia, 1939;
54. Cornean, Nicolae, *Monografia eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940;
55. Cosma, Aurel, *Bănățeni de altădată*, vol. I, Timișoara, 1933;
56. Costăchel, Valeria; Panaitescu, Petre P.; Cazacu, Anton, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV - XVII)*, București, 1957;
57. Cotoșman, Gheorghe, *Contribuții la istoria vieții românești din Transilvania la finea veacului al XIX-lea*, Caransebeș, 1940;
58. Cotoșman, Gheorghe, *Istoria pe scurt a Episcopiei Caransebeșului*, I, până la 1785, Caransebeș, 1941;
59. Cotoșman, Gheorghe, *Restaurarea Episcopiei Timișorii. Testamentul lui Șaguna. Visul Bănățenilor*, Timișoara, 1935;
60. ***, *Die Gesichte Ungarns*, Budapest, 1971;
61. Daicoviciu, Constantin; Condurachi, Emil; Ștefan, Gheorghe, *Istoria României*, vol. I, București, 1960;
62. Din, Petre, *Mitul Bunului împărat în sensibilitatea colectivă a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2003;
63. Dobrescu, N., *Studii de istoria Bisericii Române contemporane, I. Istoria Bisericii din România, 1850-1895*, București, 1905;
64. Dragomir, Silviu, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. II, Sibiu, 1930;
65. ***, *Episcopul Roman Ciorogariu 1852-1936*, Oradea, 1936;
66. Eppel, Marius, *Un mitropolit și epoca sa*, Cluj-Napoca, 2006;
67. Eppel, Marius, *Vasile Mangra. Activitatea politică 1875-1918*, Cluj-Napoca, 2004;
68. Eppel, Marius, *Vasile Mangra (1850-1918). Contribuții la cunoașterea vieții și activității lui*, Arad, 2000.

69. Erdei, Miron, *Propovăduirea în Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în prima jumătate a secolului al XX-lea*, Oradea, 2001;
70. Georgescu, Ioan, *Dr. Ioan Rațiu (1828-1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928;
71. Georgescu, Ioan, *George Pop de Băsești. 60 de ani din luptele politice ale românilor transilvăneni*, Sibiu, 1935;
72. Giurescu, Constantin C., *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1970;
73. Giurescu, Constantin C.; Giurescu, Dinu C., *Istoria românilor*, vol. II, București, 1976;
74. Ghibu, Onisifor, *O imperioasă problemă națională: Unitatea religioasă a românilor*, Beiuș, 1931;
75. Gropșianu, I., *Vincentiu Babeș. Amintiri. Biografia lui*, Timișoara 1938;
76. Gyémánt, Ladislau, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, 1986;
77. Hitchins, Keith, *Afirmarea națiunii. Mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, București, 2000.
78. Hitchins, Keith, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700 - 1868)*, Cluj-Napoca, 1987;
79. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1868-1918)*, Cluj-Napoca, 1992;
80. Hitchins, Keith, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1972;
81. Hitchins, Keith, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873*, București, 1995;
82. Hodoș, Enea, *O viață de luptă, suferință și nădejde. Însemnări biografice*, Sibiu, [f.a];
83. Iancu, Gheorghe, *The Ruling Council*, Cluj-Napoca, 1995;
84. ***, *In memoriam: Mitropolitului Andrei Șaguna 1873-2003*, Cluj-Napoca, 2003;
85. Iorga, Nicolae, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989; vol. 2, București, 1915.
86. Iorga, Nicolae, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902;
87. Iorga, Nicolae, *Oameni cari au fost*, București, 1936;
88. ***, *Istoria României. Transilvania*, vol. 1, Cluj-Napoca, 1997;
89. ***, *Istoria Românilor*, vol. 4, București, 2002;
90. ***, *Istoria Românilor*, vol. 5, București, 2003;
91. ***, *Istoria Românilor*, vol. 6, București, 2002;

92. ***, *Istoria Românilor*, vol. 7, tom I-II, București, 2003;
93. Josan, Nicolae, *Ioan Pușcariu (1824-1912). Viața și activitatea*, Alba Iulia, 1990;
94. Lehrer, Milton G., *Ardealul, pământ românesc (problema Ardealului văzută de un american)*, București, 1944;
95. Lupaș, Ioan, *Cronicari și istorici români din Transilvania. Școala Ardeleană*, vol. II, Craiova, 1941;
96. Lupaș, Ioan, *Doisprezece pețitori ai Episcopiei transilvane vacante de la 1796 la 1810*, Brașov, 1916;
97. Lupaș, Ioan, *Luptători pentru lumină*, Arad, 1916;
98. Lupaș, Ioan, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1909;
99. Lupaș, Ioan, *Mitropolitul Andrei Șaguna. Monografie istorică*, Sibiu, 1911;
100. Lupaș-Vlasiu, Marina, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1945;
101. Lupșa, Ștefan, *Istoria Academiei Teologice Ortodoxe Române din Oradea 1923-1943*, Beiuș, 1944;
102. Lupșa, Ștefan, *Istoria bisericească a românilor bihoreni. Vol. 1. Până în 1829*, Oradea, 1935;
103. Maior, Liviu, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționismului românesc*, București, 1992;
104. Maior, Liviu, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900-1914*, Cluj-Napoca, 1986;
105. Maiorescu, Titu, *Istoria contemporană a României (1866-1900)*, București, 1925;
106. Mangra, Vasile, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)*, Arad, 1906;
107. Mândruț, Stelian, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905-1910*, Oradea, 1995;
108. Matei, Pamfil, *Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (Astra) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, 1986;
109. Meteș, Ștefan, *Mănăstirile românești din Transilvania*, Sibiu, 1936;
110. Mihalache, Marin, *Cuza Vodă*, București, 1967;
111. Milin, Miodrag, *De la autonomism la memorandum. Din problematica vieții politice la românii bănățeni. 1860-1895*, Timișoara, 1986;
112. ***, *Mitropolitul Ioan Mețianu*, Zărnești, 2006;
113. ***, *Mitropolitul Andreiu baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909;

114. ***, *Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)*, coord. Pavel Cherescu, Oradea, 2008;
115. Moldovan, Valeriu, *Dieta Ardealului din 1863-1864*, Cluj, 1932;
116. Neamțu, Gelu, *Alexandru Roman. marele fiu al Bihorului, 1826-1897*, Oradea, 1995;
117. Neamțu, Gelu, *Momente zbuciumate din lupta românilor pentru realizarea Dacoromâniei 1848-1918*, Cluj-Napoca, 2005;
118. Netea, Vasile, *George Barițiu - Viața și activitatea sa*, București, 1966;
119. Netea, Vasile, *Istoria memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1993;
120. Netea, Vasile, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848-1881)*, București, 1974;
121. Neș, Teodor, *Anuarul liceului Emanuil Gojdu din Oradea pe anii 1930-1937*, Oradea, 1938;
122. Neș, Teodor, *Oameni din Bihor (1848-1918)*, Oradea, 1937;
123. Nicoară, Simona, *O istorie a secularizării. Vol. 2. Avatarurile creștinismului și triumfalismul mesianismelor noilor ere (sec. XIX-XX)*, Cluj-Napoca, 2006;
124. Nistor, Ion I., *Istoria Bucovinei*, București, 1991;
125. Noica, Constantin, *Pagini despre sufletul românesc*, București, 1991;
126. Orga, Valentin, *Aurel Vlad. Istorie și destin*, Cluj-Napoca, 2001;
127. Panaitescu, Petre P., *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969;
128. Pantazi, Radu, *Simion Bărnuțiu. Opera și gândirea*, București, 1967;
129. Papacostea, Șerban, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988;
130. Pascu, Ștefan, *Bobîlna*, București, 1957;
131. Pascu, Ștefan, *Făurirea statului național unitar român*, vol. 2, București, 1983;
132. Pascu, Ștefan, *Istoricul Academiei Române, 125 de la înființare*, București, 1991;
133. Pascu, Ștefan, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj-Napoca, 1968
134. Pavel, Teodor, *Instituții românești moderne în Transilvania, Prelegeri universitare, I*, Cluj-Napoca, 1993;
135. Păcurariu, Mircea, *Cărturari sibieni de altădată*, Cluj-Napoca, 2002;
136. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, București, 1981;
137. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până în 1918*, Cluj-Napoca, 1992;

138. Păcurariu, Mircea, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918)*, Sibiu, 1986;
139. Peteanu, Aurel E., *Din galeria marilor dispăruți ai Banatului (figuri reprezentative). Vol. I. Dr. Alexandru de Mocsonyi (1841-1909)*, Lugoj, 1934;
140. Petrica, Vasile, *Institutul Teologic Diecezan Ortodox-Român Caransebeș (1865-1927). Contribuții istorice*, Caransebeș, 2005;
141. Popa, Mircea, *Istoria presei românești din Transilvania*, București, 2003;
142. Popea, Nicolae, *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei baron de Șaguna*, Sibiu, 1879;
143. Popea, Nicolae, *Escelesia Sea Archiepiscopulu si Metropolitulu Andreiu Baron de Siaguna*, Sibiu, 1873;
144. Popea, Nicolae, *Vechi'a mitropolia ortodosa romana a Transilvaniei, suprimerea și restaurarea ei*, Sibiu, 1870;
145. Popeangă, Vasile, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867-1918)*, Timișoara, 1978;
146. Popescu, Dumitru, *Hristos, Biserică, Societate*, București, 1998;
147. Popescu, Nicolae M., *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942;
148. Popovici, Vlad, *Tribunismul (1884-1905)*, Cluj-Napoca, 2008;
149. Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984;
150. Pușcariu, Ilarion, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900;
151. Pușcariu, Sextil, *Latinitate și ortodoxie*, Cluj-Napoca, 2006;
152. Radu, Ioan, *Monografia gimnaziului roman gr.-or. din Brad*, Orăștie, 1919;
153. Răduțiu, Aurel; Teodor, Pompiliu, *Ideea de unitate politică la români*, București, 1968;
154. Reli, Simion, *Politica religioasă a Habsburgilor față de Biserica Ortodoxă Română în secolul al XIX-lea*, Cernăuți, 1928;
155. Retegan, Simion, *Dieta românească a Transilvaniei 1863-1864*, Cluj-Napoca, 1979;
156. Retegan, Simion, *Reconstrucția politică a Transilvaniei în anii 1861-1863*, Cluj-Napoca, 2005.
157. ***, *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978;
158. Roșca, Eusebiu R., *Institutul Seminarial Teologic-Pedagogic Andreian al Arhidiecezei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, 1911;

159. Roșca, Eusebiu R., *Monografia Mitropoliei ortodoxe române a Ardealului începând de la repausarea arhiepiscopului-mitropolit Andrei baron de Șaguna până astăzi. Contribuții istorice*, Sibiu, 1937;
160. Schneider, Johann, *Ecleziologia organică a mitropolitului Andrei Șaguna și fundamentele ei biblice, canonice și moderne*, trad. de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, 2008.
161. Soroștineanu, Valeria, *Viața religioasă și sentimentul religios la românii ortodocși din Transilvania (1899-1916)*, Cluj-Napoca, 2005;
162. Spira, György, *A nemzetisgi kérdés a negyvennyolczas forradalom Magyarországnán*, Budapesta, 1980;
163. Stan, Liviu, *Mirenii în Biserică*, Sibiu, 1939;
164. Stanca, Sebastian, *Viața și activitatea episcopului Vasile Moga*, Cluj, 1939;
165. Stăniloae, Dumitru, *Ortodoxie și românism*, Sibiu, 1939;
166. Stăniloae, Dumitru, *Poziția dlui Lucian Blaga față de creștinism și ortodoxie*, București, 1993;
167. Stăniloae, Dumitru, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. II, București, 1968;
168. Stăniloae, Dumitru, *Trăirea lui Dumnezeu în Ortodoxie*, Cluj-Napoca, 1993;
169. Stăniloae, Dumitru, *Uniatismul din Transilvania încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973;
170. Suciu, I.D., *Nicolae Tincu-Velia (1816-1867)*, București, 1945;
171. Suciu, I.D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977;
172. Suciu, I.D., *Revoluția de la 1848-49 în Banat*, București, 1968;
173. Surdu, Bujor, *Visarion Roman (1833-1885)*, Ediție îngrijită de Alexandru Onojescu și Vlad Popovici, Cluj-Napoca, 2008;
174. Ștefan, Gheorghe, *Momente din istoria poporului român*, București, 1965;
175. Teodor, Corina, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj-Napoca, 2003;
176. Tincu-Velia, Nicolae, *Istorieoară bisericască politico-națională*, Sibiu, 1865
177. Todoran, Isidor; Zăgrean, Ioan, *Teologia dogmatică*, București, 1991;
178. Tokaji, László, *Eladó ország*, Koloszvár, 1913;
179. Toth, Adalbert, *Partaien und Reichstagswahlen in Ungarn*, München, 1873;
180. Țuțea, Petre, *Între Dumnezeu și neamul meu*, București, 1992;
181. Ursu, Ion, *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor*, București, 1924;

182. Vatamaniuc, Dumitru, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968;
183. Voiculescu, Vasile, *Gânduri albe*, București, 1986;
184. Xenopol, A.D., *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. I, Iași, 1903;
185. Zainea, Ion, *Aurel Lazăr (1872-1930). Viața și activitatea*, Cluj-Napoca, 1999;

Teze de doctorat

1. Cârja, Cecilia, *Bisericile greco-catolice din Ungaria (1900-1918)*, Tz. Doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 2010;
2. Cilibia, Constantin, *Biserica și societatea bănățeană în timpul Episcopului Iosif Traian Badescu (1920-1933)*, Tz. Doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Boylai”, 2008;
3. Roșu, Elisaveta, *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Monografie istorică*, Tz. Doctorat, Universitatea din Oradea, 2006;

Studii și articole

1. Albu, Alin, „*Momentul Șaguna*” în *istoria școlii românești – semnificații culturale și național-politice*, în vol. „*Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)*”, Oradea, 2008;
2. Baptist Boiu, Ioan, *În memoria episcopului Ioan Popasu*, în „*Transilvania*”, XXVI (1895), nr. 2;
3. Barițiu, George, *Momente din viața lui Dr. Iosif Hodoș*, în „*Observatorul*”, IV (1881), nr. 70-73;
4. Bârseanu, Andrei, *Episcopul Ioan Popasu*, în „*Anuarul XLV al gimnaziului gr. ort. român din Brașov pe anul școlar 1908-1909*”;
5. Băltescu, Mircea, *Valeriu Braniște – ziarist*, în vol. ***, *Omagiu lui Valeriu Braniște*, Brașov, 1968;
6. Berechet, Ștefan Gr., *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, LVI (1938), nr. 7-10;
7. Berindei, Dan, *Înființarea Societății Literare (Academice)(1866) și sesiunea din 1867*, în „*Studii*”, 9 (1956), nr. 5;
8. Bogdan, Mircea Ioan, *Activitatea istoriografică a lui Vasile Mangra*, în „*Altarul Banatului*”, II (41) (1991), nr. 7-9;
9. Bogdan-Duică, Gheorghe, *După 50 de ani. Iosif Hodoș*, în „*Țara Noastră*”, X (1931), nr. 31, 21 septembrie;

10. Boia, Lucian, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893-1905)*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIV (1971), nr. 5;
11. Bololoiu, Ștefan, *Episcopul Ioan Popasu*, în „Foaia Diecezană”, LIV (1939), nr. 8;
12. Botezan, Liviu; Cordoș, Nicolae, *Frământările din Partidul Național Român transilvănean în anul 1898*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, XVI (1973);
13. Botezan, Liviu; Cordoș, Nicolae, *Politica guvernului Bánffy din Transilvania între anii 1897-1898*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, XIV (1971);
14. Braniște, Valeriu, *Alexandru de Mocsonyi*, în Valeriu Braniște, „Pagini reslețe”, Lugoj, 1910;
15. Breazu, Ioan, *Iosif Hodoș*, în „Transilvania”, LXXII (1941), nr. 8;
16. Brusanowski, Paul, *Activitatea mitropolitului Ioan Meșianu reflectată în lucrările sinoadelor diecezane*, în vol. „***, Mitropolitul Ioan Meșianu”, Zărnești, 2006.
17. Brusanowski, Paul, *Principiile și izvoarele Statutului Organic șagunian*, în vol. „Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008;
18. Bunea, Aurelia, *Apariția unui nou ziar românesc în monarhia Habsburgică: „Tribuna Poporului” din Arad*, în „Ziridava”, VII (1977);
19. Bunea, Aurelia, *Problema Transilvaniei în dezbaterile parlamentului României în timpul mișcării memorandiste (1892-1896)*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Series Historia, 1969, fasc. 1;
20. Buzan, Sever, *Regulamentele organice și însemnătatea lor pentru dezvoltarea organizației Bisericii Ortodoxe Române*, în „Studii Teologice”, VIII (1956), nr. 5-6;
21. Chirilă, Dumitru, *O personalitate controversată din trecutul Bihorului – Vasile Mangra*, în „Familia”, 23 (1987), nr. 10;
22. Cipăianu, George, *Idei progresiste în gândirea lui Vincențiu Babeș*, în „Acta Musei Napocensis”, VII (1970);
23. Cipăianu, George, *Mărturii documentare despre starea de spirit și politica românilor ardeleni (septembrie 1865-mai 1867)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj-Napoca, XVII (1974);
24. Cipăianu, George, *Vincențiu Babeș și apariția presei politice românești din Banat*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, XX (1977);
25. Cherescu, Pavel, *Nicolae Popea – cel dintâi istoriograf al epocii șaguniene*, în vol. „Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008;
26. Chiorean, Ioan, *Academia Română și Iosif Hodoș*, în „Marisia”, 5 (1975), p. 163-171;

27. Chiorean, Ioan, *Iosif Hodoș, primul președinte al Societății pentru Crearea unui Fond de Teatru Român din Transilvania*, în vol. „Centenarul Societății pentru Crearea unui Fond de Teatru Român”, Oradea, 1972;
28. Cocora, Gabriel, *Legea sinodală din 1864 sinteză a concepției clerului contemporan*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVII (1969), nr. 3-4;
29. [Coman], Vasile Episcopul Oradiei, *Roman Ciorogariu, ctitorul reînființatei episcopii a Oradiei*, în „Îndrumător bisericesc al Arhiepiscopiei ortodoxe române a Vadului, Feleacului și Clujului”, I (1978);
30. [Coman], Vasile Episcopul Oradiei, *Episcopul Roman Ciorogariu, luptător pentru libertatea și dreptatea poporului român din Transilvania*, în „Mitropolia Ardealului”, XXI (1976), nr. 7-9;
31. Cordoș, Nicolae, *Adunarea generală a alegătorilor români din Transilvania și Ungaria (Sibiu, 16/28 noiembrie 1894)*, în „Acta Musei Porolisensis”, XIX (1995);
32. Cordoș, Nicolae, *Din frământările Partidului Național Român transilvănean între anii 1894-1898*, în „Acta Musei Napocensis”, XXXVII-XXXVIII (2000-2001), II;
33. Cordoș, Nicolae, *Memorandul naționalităților (1892-1899)*, în „Acta Musei Napocensis”, IX (1972);
34. Corneanu, Cornel, *Episcopul Ioan Popasu (1808-1889)*, în „Altarul Banatului”, I (1944), nr. 11-12; II (1945), nr. 1-2, 3-4, 5-7, III (1946), nr. 7-8;
35. Corneanu, Nicolae, *Terminologie ecumenistă*, în vol. „Quo Vadis? Studii, note și comentarii teologice”, Timișoara, 1990;
36. Coverca, Ioan V., *Legi bisericești cu privire la cler, în veacul al XIX-lea până la Cuza Vodă*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII (1960), nr. 3-4;
37. Cronț, Gheorghe, *Clericii în serviciul justiției*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LVI (1938), nr. 7-10;
38. Danciu, M., *Din frământările maselor populare în timpul procesului memorandist*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Series Historica, 1959, fasc. 1;
39. Diaconovich, Corneliu, *Ioan Popasu*, în „Romänische Revue”, III (1887), nr. 4;
40. Dobrescu, Vasile, *Contribuții privind atitudinea burgheziei române transilvănene față de problema agrară în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, series Historia, 1968;
41. Dörner, Anton, *Administrația Transilvaniei din perioada anilor 1867-1876*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Bariț»” din Cluj-Napoca, XL, 2001;

42. Dragomir, Silviu, *André Şaguna et Joseph Rajačić. Un chapitre de l'histoire des relations de l'église roumaine avec l'église serbe*, în „Balcania”, VI (1943);
43. Dragomir, Silviu, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, III (1925);
44. Drăguşin, Constantin, *Legile bisericesti ale lui Cuza Vodă și lupta pentru canonicitate*, în „Studii Teologice”, an IX (1957), nr. 1-2;
45. Eppel, Marius, *Revenirea la forma inițială a unei instituții ecleziastice. Transformarea vicariatului ortodox de la Oradea în episcopie 1900-1918*, în „Studia Universitatis Babeş-Boylai. Theologia Ortodoxa”, LV (2010), nr. 2;
46. Faur, Viorel, *Tribuna Bihorului, primul ziar românesc în Crişana*, în „Familia”, XIV (1978), nr. 1;
47. Gârdan, Gabriel, *Relațiile dintre Andrei Şaguna și Eugen Hacman în lumina corespondenței*, în vol. „***, Mitropolitul Andrei Şaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008.
48. Giurescu, Constantin C., *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863*, în „Studii. Revistă de istorie”, XII (1959), nr. 2;
49. Gyémánt, Ladislau, *Lupta pentru instituirea episcopilor români în cadrul Diocezei Ortodoxe din Transilvania, în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. „***, In memoriam: Mitropolitul Andrei Şaguna 1873-2003”, Cluj-Napoca, 2003;
50. Hajdú Tibor, *Függetlenség vagy területi integritás: a magyar-ság dilemmája az első világháborúban (Independență sau integritate teritorială: dilema maghiară din timpul Primului Război Mondial)*, în vol. „1918. Sfârșit și început de epocă”, Satu Mare – Zalău, 1998;
51. Hamzea, A., *Ecoul european al Memorandului*, în „Transilvania”, LXXVIII (1972), nr. 7;
52. Hitchins, Keith, *Andrei Şaguna și reînființarea Mitropoliei ortodoxe române în Transilvania, 1846-1868*, în „Balkan Studies”, VI (1965);
53. Hitchins, Keith, *Andrieu Şaguna and Joseph Rajacic: The Romanian and Serbian Churches in the decade of absolutism*, în „Revue des Etudes Sud-Est Europeenes”, X (1972), nr. 3;
54. Hitchins, Keith, *Românii din Transilvania și compromisul dualist (1865-1869)*, în vol. Keith Hitchins, „Studii privind istoria modernă a Transilvaniei”, Cluj, 1970;
55. Iancu, Gheorghe, *Marele sfat național al Transilvaniei (1918-1919)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, XVI (1973);

56. Iancu, Gheorghe, *Partidul Național Român și alegerea parțială pentru parlamentul maghiar în cercul electoral Bocșa*, în vol. ***, *Biserică. Societate. Identitate. In honorem professoris Nicolae Bocșan*, Cluj-Napoca, 2007;
57. Iancu, Gheorghe, *Valeriu Braniște (1869-1928) la „Tribuna” din Sibiu (1893)*, în „Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca”, XLIV (2005);
58. Ionaș, Vasile, *Administrația românească a comitatului Zarand între anii 1861-1876*, I, în „Sargeția”, XX (1986-1987);
59. Ionaș, Vasile, *Administrația românească a comitatului Zarand între anii 1861-1876*, I, în „Sargeția”, XXI-XXIV (1994);
60. Iorga, Nicolae, *O conferință despre viața românească a Ardealului*, în „Calendarul Ligii Culturale”, 1909;
61. Izvoranu, Stelian, *Sinoadele de sub regimul lui Cuza Vodă. Importanța lor pentru viața bisericească*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII (1960), nr. 7-8;
62. Jumanca, Pavel, *Cele dintâi organizații profesionale ale învățătorilor bănățeni*, în „Învățătorul Bănățean”, III (1939), nr. 7-10;
63. Lazăr, Eugen, *Câteva considerații asupra procesului de geneză a cotidianului „Tribuna” din Sibiu* în vol. „Repere sibiene”, vol. III, Sibiu, 1980;
64. Leb, Ioan Vasile, *Spicuri din corespondența lui Andrei Șaguna cu Alexandru Sterca-Șuluțiu*, în vol. ***, *Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)*, Oradea, 2008;
65. Leu, Valeriu; Zaberca, M., *Din activitatea culturală a românilor bănățeni în secolul al XIX-lea*, în „Mitropolia Banatului”, XVIII (1978), nr. 7-9;
66. Lițiu, Gheorghe, *Din nou despre Vasile Mangra*, în „Familia”, 23 (1987), nr. 10;
67. Lițiu, *Roman Ciorogariu, ctitorul reînființatei Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei*, în vol. ***, *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente*, Oradea, 1981;
68. Lițiu, Gheorghe, *Un mare nedreptățit – mitropolitul Vasile Mangra al Ardealului*, în „Telegraful Român”, 1996 (CXLIV), nr. 13-16;
69. Lupaș, Ioan, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni 1780 - 1792*, în „Analele Academiei Române”, Seria 2, XXXVII (1914 – 1915);
70. Lupaș, Ioan, *Înființarea „Asociațiunii” și președinții ei*, în „Transilvania”, XLII (1911), nr. 4, iulie-august;
71. Maior, Liviu, *Constituirea Partidului Național Român. Conferința din 12-14 mai 1881*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, series Historia, XV (1970), fasciculus 1;

72. Maior, Liviu, *Petiționarismul românesc*, în vol. „Memorandul 1892-1894”, București, 1994;
73. Mateiu, Ion, *Problema unității religioase în revoluția din 1848*, în volumul omagial „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu”, București, 1936;
74. Mangra, Vasile, *Biserica și naționalitatea*, în „Biserica și Școala”, 1877 (I), nr. 44;
75. Mangra, Vasile, *Douăzeci de ani din viața noastră bisericească*, în „Biserica și școala”, VIII (1884), nr. 51;
76. Mangra, Vasile, *Unitatea bisericilor*, în „Lumina”, IV (1875), nr. 26;
77. Manolache, Mihai, *Ideea conștiinței de neam în tipăriturile coresiene*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVIII (1970), nr. 9-10;
78. Marcu, Aurel, *Simeon Bărnăuțiu, Al. Papiu-Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia*, în „Memoriile Secțiunii Literare”, Seria III, Tomul VII, București, 1934-36, p. 173-236;
79. Mărghitan, Liviu, *Academicianul Roman Ciorogariu – 150 de ani de la naștere*, în „Legea Românească”, XIII (2002), nr. 4.
80. Metea, O., *Contribuții privind biografia lui Vincențiu Babeș*, în „Orizont”, XXII (1971), 10;
81. Moaca, Aurel, *Icoane din trecutul eparhiei*, în „Foaia Diecezană”, LIV (1939), nr. 8;
82. Moaca, Aurel, *Spre aducere aminte*, în „Învățătorul Bănățean”, III (1939), nr. 7-10;
83. Moga, I., *Tribuniștii și mișcarea memorandistă*, în „Gând românesc”, II (1934), nr. 5;
84. Moraru, Alexandru, *Câteva considerații privitoare la circulara lui Andrei Șaguna despre urmările revoluției din 1848 în Transilvania*, în vol. „***, Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008;
85. Moraru, Alexandru, *Mitropolitul Andrei Șaguna – exponent al spiritualității românești din Transilvania*, în vol. „În memoriam: Mitropolitului Andrei Șaguna 1873-2003”, Cluj-Napoca, 2003;
86. Munteanu, G.I., *Arhiereul profesor*, în „Renașterea”, XXIV (1946), nr. 26-27;
87. Neamțu, Gelu, *Foișoara Telegrafului Român și Junismul în Transilvania*, în vol. „Procesele politice de presă antiromânești din epoca dualismului Austro-Ungar 1868-1890. Alte studii de istoria presei românești”, Cluj-Napoca, 2004;
88. Neamțu, Gelu, *Procesele de presă ale ziarului „Federațiunea” (1868-1870)*, în vol. „Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865-1900)”;
89. Nemoianu, Petre, *Colonizarea sârbilor în Banat*, în „Analele Banatului”, III (1930), p. 10-13;

90. Nicoară, Toader, *Acțiunea și procesul Memorandului. Ecouri interne și internaționale*, în vol. „Memorandul 1892-1894”, București, 1994;
91. Pavel, Teodor, *Partidul Popular Catolic, căsătorie civilă și asimilare etnică în Austro-Ungaria la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historia”, 7 (2003);
92. Păcurariu, Mircea, *Biserica Ortodoxă în viața poporului român*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul CVIII (1990), nr. 1-2;
93. Păcurariu, Mircea, *Dicasteria și consistoriul Mitropoliei Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVII (1959), nr. 7-10;
94. Păcurariu, Mircea, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII (1975), nr. 3-4;
95. Păcurariu, Mircea, *Mitropolitul Andrei Șaguna în istoriografie*, în vol. „***, Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008;
96. Păcurariu, Mircea, „*Telegraful Român*” la 125 de ani de la apariție, în „Biserica Ortodoxă Română”, 96 (1978), nr. 3-4;
97. Păcurariu, Mircea, *Un memorandist etnograf și îndrumător al țărănimii: Profesorul Dimitrie Comșa*, în „Mitropolia Ardealului”, XXVI (1981);
98. Păcurariu, Mircea, *Vasile Mangra, istoric și militant pentru drepturile românilor transilvăneni*, în „Mitropolia Ardealului”, XXXV (1990), nr. 2;
99. Pâclișanu, Zenovie, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în „Revista Fundațiilor Regale”, I (1934);
100. Pârvan, Vasile, *Anul 1850 și studenții români de la Viena*, în „Luceafărul”, II (1903), nr. 5, 1 martie n.;
101. Pârvu, Constantin, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, în „Studii Teologice”, VI (1954), nr. 9-10;
102. Polverejan, Șerban, *Geneza Memorandului*, în vol. „Memorandul 1892-1894”, București, 1994;
103. Polverejan, Șerban, *Ideile Memorandului*, în vol. „Memorandul 1892-1894”, București, 1994;
104. Popea, Ioan, *Un bărbat vrednic. Ioan Popazu*, în „Școala și familia”, II (1887), nr. 2;
105. Popeangă, Vasile, *R. Ciorogariu, reprezentant al tribunismului arădean*, în „Ziridava”, XI (1979);

106. Popeangă, Roman R. *Ciorogariu, personalitate marcantă a generației Unirii*, în vol. „***, Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente”, Oradea, 1981.
107. Popescu, Sergiu, *Relațiile Mitropolitului Andrei Șaguna cu Sf. ierarh Calinic de la Cernica, episcopul Râmnicului*, în vol. „***, Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)”, Oradea, 2008;
108. Popovici, Vlad, *Elite și strategii politice în mișcarea națională românească din Transilvania (1869-1894). Studiu de caz. Disputa activism - pasivism*, în „Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca”, XLIV (2005);
109. Popovici, Vlad, *Relațiile dintre grupul tribunist și Mitropolia Ortodoxă de la Sibiu în perioada prememorandistă (1884-1892)* în „Anuarul Școlii Doctorale: Istorie. Civilizație. Cultură”, III (2007);
110. Radu, Dumitru, *Învățătura despre Biserică*, în vol. „Îndrumări Misionare”, București, 1986;
111. Retegan, Simion, *Eforturi și realizări politice ale românilor din Transilvania în anii premergători dualismului*, în vol. „Românii din Transilvania împotriva dualismului”, Cluj-Napoca, 1978;
112. Retegan, Simion, *Pronunțamentul de la Blaj (1868)*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, 9 (1966);
113. Retegan, Simion, *Recunoașterea limbii române, ca limbă oficială a Transilvaniei, în Dieta de la Sibiu*, în „Anuarul Institutului de istorie și Arheologie Cluj”, XVI (1973);
114. Rezuș, Petru, *Vlădica Ioan Popasu*, în „Altarul Banatului”, I (1944), nr. 5-8;
115. Roșca, M., *Ecoul mișcării memorandiste în dezbaterile parlamentului maghiar*, în „Acta Musei Napocensis”, V (1968);
116. Rudneanu, Constantin, *Activitatea culturală a episcopului Ioan Popasu în Banat*, în „Învățătorul Bănățean”, III (1939), nr. 7-10;
117. Rus, Vasile, *Rolul lui Roman Ciorogariu în mișcarea tribunistă arădeană*, în „Mitropolia Banatului”, XXXV (1985), nr. 1-2;
118. Savu, Teodor, *Episcopul Roman Ciorogariu (50 de ani de la moarte)*, în „Mitropolia Ardealului”, XXXI (1986), nr. 3;
119. Savu, Teodor, *Episcopul Roman Ciorogariu, erou literar*, în vol. „Îndrumar Bisericesc, misionar și patriotic”, VI, Oradea, 1989;
120. Sigmirean, Cornel, *Națiune și soluții politico - naționale în publicistica tribunistă a lui Teodor V. Păcățean*, în „Caietele David Prodan”, I (1994), nr. 1;

121. Stan, Liviu, *Relațiile dintre Biserică și Stat*, în „Ortodoxia”, IV (1952), nr. 3-4;
122. Stănescu, Eugen, *Premisele medievale ale conștiinței naționale românești. Mărturii interne. Român - românesc în textele românești din veacurile XV - XVII*, în „Studii. Revistă de istorie”, 17 (1964);
123. Stăniloae, Dumitru, *Biserica Ortodoxă - Maica drept credincioșilor noștri*, în „Îndrumătorul Bisericesc”, III (1980);
124. Stăniloae, Dumitru, *Unitatea spirituală a neamului nostru și libertatea*, în „Biserica Ortodoxă Română”, CVIII (1990), nr. 1-2;
125. Suci, I.D., *Mitropolitul Procopie Ivacicovici (1808-1881)*, în „Mitropolia Banatului”, XXXI (1981), nr. 4-6;
126. Suci, I.D., *Valeriu Braniște și Banatul*, în vol. ***, *Omagiului Valeriu Braniște*, Brașov, 1968;
127. Sulică, Marius N., *Papiu Ilarian ca student la liceul academic din Cluj*, în „Anuarul liceului Alexandru Papiu Ilarian din Târgu Mureș”, 1930-31, Tg. Mureș, 1932;
128. Surdu, Bujor, *Conferința națională de la Mercurea (1869)*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, VIII (1965);
129. Susan, Emil Gabriel, *Mitropolitul Andrei Șaguna precursor al învățământului românesc modern*, în vol. ***, *Mitropolitul Andrei Șaguna (1808-1873)*, Oradea, 2008.
130. Surdu, Bujor, *Conferința de constituire a Partidului național român din Ungaria*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, XI (1968);
131. Șerbănescu, Niculae, *Optzeci de ani de la dobândirea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIII (1965), nr. 3-4;
132. Șesan, Milan, *Despre „Ortodoxie”*, în „Îndrumătorul Bisericesc”, II (1979);
133. Șerbănescu, Niculae, *Promovarea ideii despre unitatea neamului românesc în Predosloviile cărților bisericești*, în „Mitropolia Olteniei”, XX (1968), nr. 11-12;
134. Ștefănescu, Barbu, *Un militant pentru Unire: Roman R. Ciorogariu*, în „Familia”, XIV (1978), nr. 6;
135. Vaida-Voevod, Alexandru, *Roman Ciorogariu*, în „Românul”, I (1911), nr. 116-117.
136. Vlad, Sofron, *Atitudinea Bisericii Ortodoxe față de problemele sociale*, în „Studii Teologice”, VI (1954), nr. 3-4, p. 161;
137. Vulcan, Iosif, *Iosif Hodoș*, în „Familia”, II (1866), nr. 10, 5/17 aprilie;
138. Vulcan, Iosif, *Iosif Hodoș*, în vol. „Pantheonul român”, Pesta, 1869.